

ЖОГОРДО КЫРГЫЗ ТИЛИН ЭКИНЧИ ТИЛ КАТАРЫ ОКУТУУДА ФОНЕТИКАЛЫК МАТЕРИАЛДЫ ӨЗДӨШТҮРҮҮ МАСЕЛЕСИ

К.А. Биялиев – филология илимдеринин кандидаты, доценти

Рассматриваются проблемы преподавания кыргызского языка как второго или иностранного и проблемы усвоения фонетического материала студентами в вузе.

Ключевые слова: методика, фонетика, орфоэпия, ударение.

Жогорку окуу жайындагы фонетикалык курста мектепте берилген тилдин тыбыштык курамы, фонологиялык системасы, орфоэпиялык нормалары тууралуу маалыматтар, б.а., түшүнүктөрдүн бүтүндөй комплекси кайрадан кайталанып, студенттердин билимин тереңдетүү милдети коюлат.

Тилдин системасына жана анын кызматына таянуу принциби толугу менен колдонулуп, кыргыз тилиндеги негизги фонетикалык мыйзамдын (үндөштүк законунун) иштеши жана кыргыз тилинин фонетикалык өзгөчөлүгүн түзгөн тыбыштардын (фонемалардын) туура колдонулушу (туура айтылышы) биринчи эле сабактардан баштап баса белгилениши керек.

Кыргыз тилинин тыбыштык курамын окутуу. Мектепте тилдин тыбыштык курамы толугу менен каралат. Тыбыштардын сан жагынан өтө көп эместиги бул маселени жеңилдетет.

Көптөгөн окуу китептеринде жеткиликтүү берилген (Караңыз: [Ахматов 1968; Ахматов 1970; Ахматов, Өмүралиева 1990; Ахматов 1975; Абдулдаев 1998; Абдулдаев, Давлетов, Иманов, Турсунов 1986; Жалилов 1996; Иманалиев, Үсөналиев 1979; Кыргыз тилинин грамматикасы 1973; Орусбаев, Токтоналиев 1991] кыргыз тилинин тыбыштык курамын берүүдө, албетте, фонетика менен фонология, тыбыш менен фонема аттуу түшүнүктөргө өзгөчө көңүл бурулушу керек. Тил окутуу коммуникативдик багытта болгондуктан, негизги түшүнүктөр тууралуу билим экспликациялык түрдө берилиши талап кылынат.

Фонетика менен фонология – тилдин тыбыштык түзүлүшү тууралуу окуунун эки аспектиси экендиги кеңири белгилүү. Ошондуктан алардын айырмасын, тагыраак айтканда, фонетикада тыбыштардын физикалык, физиологиялык, б.а., акустикалык-артикуляциялык аспектилери изилденерин, фонологияда ты-

быштардын накта лингвистикалык аспектиси, алардын тилде аткарган кызматы иликтенерин көрсөтүү талап кылынат. Жогорку окуу жайындагы кыргыз тили курсунда үндүүлөрдүн жана үнсүздөрдүн классификациясы жалаң гана теориялык түрдө эмес, алардын практикалык мааниси да ачык көрсөтүлүүгө тийиш. Өзгөчө кыргыз төл сөздөрүндө үндүүлөрдүн тизилишинин мыйзам ченемдүүлүгүн, алардын классификация боюнча бир гана топко таандык экендигин – жоон же ичке, эринчил же эринсиз, кең же кууш гана болорун көрсөтүп, кадыресе нормалуу темпте жүрүп жаткан маектешүү учурунда кепте созулма менен кыска үндүүлөрдү ажырата билүүгө үйрөтүү зарыл. Үндүүлөрдүн классификациясынын маанисин дагы сөздөгү жоон жана ичке үндүүлөрдүн жанындагы үнсүздөргө тийгизген таасирин көрсөтүү керек. Орус тилинде ичке үндүүлөрдүн жанындагы үнсүздөр алардын таасири менен ичкертүү белгиси тургандай айтылат, мисалы, *тип* – [т'ип], *телега* – [т'эл'эга]. Орустар ошол эрежени кыргыз тилиндеги сөздөрдү окуганда да колдонушат, мисалы, *кыргыз тили* – [т'ил'и], *тирек* – [т'ир'эк] Үнсүздөрдүн классификациясынын маанисин, өзгөчө алардын “жумшак” же “каткалаң” болушун сөз өзгөртүүчү, форма жасоочу же сөз жасоочу мүчөлөрдүн көп болгондугуна карабастан (саны төрттөн он экиге чейин болушуна карабастан), алардын так эрежеге баш ийип уланганын баса белгилеп, башка тилдүү студентти окуунун биринчи эле күндөрүнөн кыргыз тилинин “иреттүүлүгүн”, мыйзам ченемдүүлүктөрдүн, грамматикалык эрежелердин так сакталгандыгын, орус тилине салыштырганда эреже бузууларынын өтө сейрек болушун көрсөтүү – окутуучунун милдети. Окутуучулардын алдында ушундай милдет коюлганда коммуникативдик методдо каралган системалык-функциялык мамиле кылуу турмушка ашат.

Кыргыз тилиндеги басымга үйрөтүү.

Кыргыз тилиндеги басымдын өзгөчөлүгүн, тагыраак атканда, басым орус тилиндегидей сөздүн ар кайсы муунуна түшпөй, акыркы муунга гана түшөрүн баса белгилөө керек. Ошону менен бирге айрым төл сөздөрдө басымдын биринчи муунга түшөрүн да көрсөтүү зарыл. Мисалы, күчөтмө сын атоочтордо: *к~~а~~пкара*, *ж~~а~~пжашыл*, *у~~н~~узун* ж.б. Кыргыз басымынын дагы бир өзгөчөлүгү катары унуга куранды же уланды мүчөлөр улам уланган сайын, басым да аларды ээрчип, улам кийинки муунга жылып турарын да баса белгилөө керек. Мисалы: *окуу*, *окуучу*, *окуучулар*, *окуучуларга*; *ырда*, *ырдаган*, *ырдагандар*, *ырдагандарды* ж.б. Бирок ушул эреженин негизинде кыргыз тилин окуган студенттер өздөрүнүн кептеринде жак мүчөлөрү (-мын,- сын, -сыз, -быз, сынар, сыздар), сууро билдирүүчү мүчө (-бы:), каалоо-тилек ыңгайынын мүчөлөрү (-айын, -алы, -алык), сураныч, өтүнүч билдирүүчү мүчөлөр (-чы) уланган сөздөргө басымды туура эмес коюшкандыгын да учуратып жүрөбүз. Мисалы: “ырчымын” дегендин ордуна “ырчымын”, “ырдайбыз” дегендин ордуна “ырдайбыз”, “келдиңизби?” дегендин ордуна “келдиңизби?”, “жазалы” дегендин ордуна “жазалы”, “айтыңызчы” дегендин ордуна “айтыңызчы” ж.б. Буга байланыштуу тийиштүү коммуникативдик темаларды жана грамматикалык материалды өтүүдө аталган мүчөлөрдүн өзгөчөлүгүн түшүндүрүп, жогорудагыдай каталарды жоюу менен, көптөгөн мисалдардын негизинде басымдын туура коюлушун бышыктоо керек.

Басымды туура коюу билгичтиги, көндүмдөрү мектепте эле түзүлүшү керек. Мисалы, орус тилин улуттук мектепте окутууда басымды туура коюу маселеси атайын түзүлгөн “Фонетика-орфоэпиялык минимумда” каралган жана ошол окуу куралынын негизинде турмушка ашууда. Тилекке каршы, орус мектепте кыргыз тили курсу боюнча “фонетика-орфографиялык минимум” али түзүлө элек.

Кыргыз тилиндеги муундун түзүлүшүн окутуу. Кыргыз тилиндеги сөздөрдү муундарга ажыратуу студенттер үчүн кыйынчылыктарды туудурбайт. Эң узун муунда үндүүнүн алдында бир, артында эки үнсүздүн болорун жеңил жагтап калышат. Мисалы: нарк, калп, калк ж.б. Орус тилинин сөздөрүндө муундун башында да, аягында да – 4 үнсүз тыбыш катары менен болушу мүмкүн. Мисалы: вздрогнуть, нет нужных свойств. Сөздөрдү муундарга туура ажыратуу студенттердин туура сүйлөшүнө гана эмес,

сабаттуулуктун өсүшүнө да алып келет, анткени сөздөрдү жазууда ташымалдап жазуу муундарга карай ишке ашат.

Кыргыз тилинин орфоэпиясын окутуу.

Орфоэпиялык нормалар кыргыз тилинин фонологиялык системасына баш ийгендиктен, сөздөрдү адабий тилдин нормасы боюнча айтуунун пайда болушу фонетика-фонологиялык билимге байланыштуу. Ошол билимдерди өздөштүрүүдө, студенттердин адабий тил нормалары боюнча айтуу маданиятын жогорулатууда жана аны коомдогу пикир алмашуунун ийкемдүү куралына айлантуу милдетин турмушка ашырууда окутуучунун ролу өтө зор. Албетте, студенттер орфоэпиялык нормаларды радиоуктуруулар, телекөрсөтүүлөр, ар кандай окуяларга арналган топ алдында сүйлөнгөн сөздөр аркылуу да өз алдынча өздөштүрө алышат, бирок айтылыш эрежелердин негизгилерин окутуучу сабактарда импликация же экспликациялык түрдө өтүүгө тийиш.

Адабий жана диалектилик айтылыштын айырмасын белгилөө, сөздүн жазылышы менен анын айтылышындагы айырманы түшүндүрүп берүү жана башка тилдерден кабыл алынган сөздөрдүн таасирин көрсөтүү аркылуу студенттердин туура айтуусун эффективдүү калыптандырса болот. Жогорку окуу жайларынын көпчүлүгү республиканын баш калаасында жайгашканына байланыштуу, диалектилик сөздөр жана диалектилерге мүнөздүү айтылыш кыргыз эмес студенттердин орфоэпиялык нормаларынын калыптанышына өзүнүн терс таасирин тийгизе албайт. Кыргыз тили курсунда сөздүн жазылышы менен айтылышындагы айырмачылыкты өздөштүрүү негизги маселе болуп саналат. Билимдерди минимумдоо принцибин колдонуп, көптөгөн орфоэпиялык эрежелердин арасынан төмөнкүлөрдү белгилөөнү туура деп таптык:

1) сөз ичинде жана жанаша айтылган сөздөрдө үндүү же уяң “р”, “л”, “й” тыбыштарынан кийин кош эринчил “б” эрин-тишчил “в” тыбышына өтүп айтылышын: **сабак** – [савак], **курбу** – [курву], **келбеттүү** – [келветтүү], **кай бир** [кай вир], **кара бала** – [кара вала] ж.б.;

2) биринчи сөзү каткалаң үнсүз менен аяктап, жанаша турган экинчи сөз жумшак “б” тыбышы менен башталган учурда “б” тыбышынын каткалаң “п” тыбышына өтүп айтылышын: **басып бар** – [басып пар], **кесип бер** – [кесип пер] **буламык бышыр** [буламык пышыр] ж.б.;

3) биринчи сөзү үндүү же жумшак үнсүз менен аяктап, жанаша турган экинчи сөз каткалаң

“к” тыбышы менен башталган учурда “к” тыбышынын жумшак “г” тыбышына өтүп айтылышы: **азыр кел** – [азыр гел], **кара кулун** – [кара гулун] ж.б.;

4) биринчи сөзү каткалаң “к” менен аяктап, экинчи сөз үндүү же жумшак үнсүз менен башталган учурда каткалаң “к” жумшак “г” тыбышына өтүп айтылышы: **тоок бышырдык** – [тоог бышырдык], **бак араладым** – [баг араладым] **кийик аттык** – [кийиг аттык] ж.б.;

5) сөздөрдө же жанаша турган сөздөрдө “ч” тыбышынан кийин “с”, “ч”, “т” тыбыштарынын бири катар турган учурда “ч” тыбышынын “ш” тыбышына өтүп айтылышы: **кечсе** – [кешсе], **күчтүү** – [күштүү] ж.б.;

6) сөз ичинде же жанаша турган сөздөрдө жумшак “з” тыбышынан кийин каткалаң “с”, “т”, “ч” тыбыштарынын бири катар турган учурда “з” тыбышынын каткалаң “с” тыбышына өтүп айтылышы: **пайызсыз** – [пайыссыз], **корозчо** – [коросчо], **карыз төлөндү** – [карыз төлөндү] ж.б.;

7) көбүнчө үч муунду сөздөрдө басым түшпөгөн экинчи муундагы редуцияланган кууш үндүүлөр түшүрүлүп айтылышы: **көпөлөк** – [көплөк], **күзүндө** – [күзндө], **жетипөө** – [жетпшөө] ж.б.;

8) жанаша турган сөздөрдө биринчиси үндүү менен аяктап, экинчиси да үндүү менен башталган учурда биринчи сөздүн аягындагы үндүүнүн түшүрүлүп айтылышы: **келе элек** – [келелек], **сары уул** – [саруул] ж.б.

Эгер ушул эрежелер студенттер тарабынан жакшы өздөштүрүлсө, анда алардын угуп түшүнүү жана сүйлөө көндүмдөрү да бат калыптанат.

Жогорку окуу жайларында фонетика курсунда интонация, кептик такт, фразалык жана логикалык басым тууралуу маалыматтар да берилиши керек.

Фонетиканы окутуу тилдин башка аспектилерин окутуу менен байланышып, жогорку окуу жайлары үчүн али түзүлө элек, бирок түзүлүүгө тийиш болгон “фонетикалык-орфоэпиялык минимум” үчүн тандалган сөздөр атайы жогорку окуу жайлары үчүн түзүлө турган “жалпы лексикалык минимумга” кирген сөздөрдүн негизинде тандалышы керек.

Тил үйрөтүүнүн коммуникация-ишмердик мамиле кылуусунда фонетика менен орфоэпияга үйрөтүүдө, тыбыштар менен алардын айкаштарын өздөштүрүүдө айтылган нерсенин маанисин түшүнүүнүн зарылдыгын эске алып, тыбыштарды жалаң гана муундардын курамында эмес, эң жөнөкөй бир, эки, үч муундуу сөздөрдүн, фразалардын, сүйлөмдөрдүн негизинде окутуу талап кылынат.

Студенттердин курактык өзгөчөлүктөрү эске алынып, фонетикалык материал этап-этап менен өздөштүрүлүшү керек. Баштапкы этапта акустикалык-артикуляциялык аспектилер иштелет (тыбыштарды жекече жана сөздүн курамында айтуу). Ошол учурда угуп түшүнүү сүйлөөгө караганда үстөмдүк кылат жана интерференцияны жоюуга багытталган ар кандай фонетикалык оюндар, көнүгүүлөр сунушталууга тийиш.

Кийинки этапта фонетика жөнүндө система катары теориялык маалыматтар бериле башталат. Бирок башынан эле окутуу процессинде кыргыз тилинде эркин, толук кандуу маектешүүнү камсыз кыла турган орфоэпиялык, артикуляциялык жана интонациялык билгичтиктер менен көндүмдөрдүн жаралышы, пайда болушу фонетиканы окутуунун түпкү максаты экендиги жеткеке алынууга тийиш.

Кийинки этапта фонетика жөнүндө система катары теориялык маалыматтар бериле башталат. Бирок башынан эле окутуу процессинде кыргыз тилинде эркин, толук кандуу маектешүүнү камсыз кыла турган орфоэпиялык, артикуляциялык жана интонациялык билгичтиктер менен көндүмдөрдүн жаралышы, пайда болушу фонетиканы окутуунун түпкү максаты экендиги жеткеке алынууга тийиш.

Колдонулган адабияттар:

1. *Абдулдаев Э.* Азыркы кыргыз тили: Фонетика. Орфоэпия. Графика жана орфография. Лексикология жана фразеология. – Бишкек: Кыргызстан, 1998. – 256 б.
2. *Абдулдаев Э., Давлетов С., Иманов А., Турсунов А.* Кыргыз тили. – Фрунзе: Мектеп, 1986. – 352 б.
3. *Ахматов Т.К.* Звуковой строй современного киргизского литературного языка. Ч. 1. – Фрунзе: Мектеп, 1968. – 191 с.
4. *Ахматов Т.К.* Звуковой строй современного киргизского литературного языка. Ч. 2. – Фрунзе: Мектеп, 1970. – 111 с.
5. *Ахматов Т.К. и др.* Киргизский язык. Учебник для русских групп вузов Киргизской ССР. – Фрунзе: Мектеп, 1975. – 302 с.
6. *Ахматов Т.К., Өмүралиева С.* Кыргыз тили: Фонетика, лексика. – Фрунзе: Мектеп, 1990. – 234 б.
7. *Жалилов А.* Азыркы кыргыз тили: I бөлүк: Тил илиминен маалымат, фонетика, графика, орфография, лексикология. – Бишкек: Кыргызстан, 1996. – 232 б.
8. *Иманалиев С., Үсөналиев С.* Кыргыз тилинин справочниги. Тил илими, лексика, фонетика, морфология, орфография, жазуу, синтаксис боюнча. – Фрунзе: Мектеп, 1979. – 156 б.
9. Кыргыз тилинин грамматикасы. – Фрунзе: Мектеп, 1973 – 247 б.
10. *Орусбаев А.О., Токтоналиев К.Т.* Кыргыз тилинин фонетикасы боюнча изилдөө. – Бишкек: Илим, 1991. – 226 б.